

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio- economic and socio-political transformations in the 20th – the early 21st

УДК 94:[352.075:331.2-057.3(477.4/.5-22)»18/19»(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

Kateryna Bila

*Ph.D. of History, assistant of department of History of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, Institute of History
of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

e-mail: katerynamelnchuk92@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Bila, K. (2023). Salary of peasant self-government officers in Right-bank Ukraine at the end of the 19th – early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 5-14. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

SALARY OF PEASANT SELF-GOVERNMENT OFFICERS IN RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to deepen and generalize knowledge about the financial support of peasant self-government workers at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.*

The scientific novelty of the research results lies in the comprehensive study of the issue of financial support for workers of peasant self-government using materials not previously introduced into scientific circulation. Employees of peasant administrations received wages that not equal to their workload. For example, a peasant scribe received a lower salary than his colleague in any other state institution. And despite the low salary, the scribe in the peasant administration performed the function of clerk and accountant. It is obvious that the workers of the peasant administrative apparatus demanded a higher salary. However, rural communities did not want to increase their expenditure on administration financing. It is obvious that the workers of the peasant administration demanded a higher salary. For a long time, this issue was the subject of disputes between the leadership of the villagers and the community, sometimes disputes turned into conflicts. However, later the employees of the parish office realized that they are part of the state administration and therefore the state should pay them for their work.

Methodology. *A historical-comparative method was used in the study of the problem of financial support for employees of peasant self-government. In particular, comparing the income of office workers of state institutions with the wages of employees of peasant self-government, it was established that with the same workload, employees of peasant administrations received less annual maintenance. Using the historical-systemic method, it was possible to find out why some peasant communities with a smaller population and villages could allocate more funds for the maintenance of peasant self-government than other peasant communities with a larger number of inhabitants.*

Author's conclusions. *Among the employees of the peasant administrations, the scribe received the highest salary, the same as the scribe or even less was paid to the head of the administration, tax collectors, village elders, judges could receive money for their work, or serve free of charge, as a natural duty. The amount of payments was set by the village community during the meeting. Considering the low solvency of the peasants, they could not pay the proper maintenance for the workers of the peasant self-government. Although the employees of the peasant administrations were not passive and appealed to the provincial leadership with a request to transfer them to state support, the status of all employees of the peasant self-government remained unchanged, and their earnings continued to depend on the decisions of the peasant assembly.*

Key words: *Peasant reform, state self-government, village government, volost, volsnyi starshyna, myrovyy poserednyk.*

Катерина Біла

*доктор філософії у галузі історії, молодший науковий співробітник
відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., Інститут історії України НАН України, Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

e-mail: katerynamelnchuk92@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 5-14. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВЦІВ АПАРАТУ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Метою статті є поглиблення і узагальнення знань про фінансове забезпечення, зокрема про заробітну плату працівників селянського самоврядування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у комплексному вивченні питання фінансового забезпечення селянських адміністрацій загалом отримували не відповідну їхньому посадовому навантаженню заробітну платню. Порівняно з оплатою праці професійних канцеляристів у різних державних установах, волосні писарі, що часто виконували функцію діловодів, бухгалтерів, а не лише писарів, отримували в рази меншу платню. Цілком зрозуміло, що працівники селянського адмін апарату вимагали більшої зарплатні. Тривалий час питання підвищення виплат працівникам селянського самоврядування було предметом суперечок між керівництвом волості та громадою, що переросли в конфлікти. Проте уже на початку ХХ ст. поміж працівників волосної канцелярії поширюються переконання, що вони є частиною державного управлінського апарату тому оплату їхньої праці має здійснювати саме держава.

Методологія. У дослідженні проблеми фінансового забезпечення працівників селянського самоврядування застосований історико-порівняльний метод. Зокрема, порівнюючи дохід працівників канцелярії державних установ із оплатою праці службовців селянського самоврядування, встановлено, що за однакового посадового навантаження працівники селянських адміністрацій отримували менше річне утримування. За допомогою історико-системного методу вдалося з'ясувати, чому одні волосні громади за меншої чисельності населення та кількості сільських громад, могли виділяти більше коштів на утримування волосного керівництва, ніж волості з більшою чисельністю жителів.

Висновки автора. Серед працівників селянських адміністрацій найбільше отримував заробітної плати волосний писар, стільки ж як йому або й менше нараховували очільнику волості – волосному старшині. Працівники на посадах збирача податків, сільського старости, волосних суддів могли отримувати гроші за свою працю, або нести службу безоплатно як натуральну повинність. Розмір виплат встановлювався на розсуд громади під час зібрання (сходу) та затверджувався у річному бюджеті волості. Зважаючи на низьку платоспроможність селянського стану, хлібороби не могли платити належне утримання для працівників своєї адміністрації. Працівники волосних правлінь не були пасивними і зверталися до губерньського керівництва з проханням про переведення їх на державне забезпечення, однак статус усіх працівників селянського самоврядування залишався без змін, а заробіток продовжував залежати від рішень громади.

Ключові слова: Селянська реформа, станове самоврядування, волость, сільське правління, мировий посередник, волосний старшина, волосний писар.

Постановка проблеми. У результаті Селянської реформи 1861 р. у Російській імперії запроваджувалося всестанове громадське самоврядування селян. Членами сільських та волосних громад стали усі представники селянського стану відповідно до встановленого губерньським керівництвом адміністративно-територіального поділу. Визначення кордонів сільських громад і волостей, чисельність населених пунктів, які до них входили, відбувалося без урахування думки і побажань їхніх мешканців. Під контролем влади перебувало й створення органів селянського самоврядування. Так, вибрані на керівні посади кандидатури, зокрема очільники волостей, погоджувалися мировим посередником. Останній надавав рекомендації щодо призначення на посаду волосного писаря, мав повноваження висувати на нагородження працівників волосних і сільських правлінь, чи відсторонювати їх від служби, покарати і клопотати перед керівництвом про недопущення тих чи інших осіб до служби в органах селянського самоврядування. Визначаючи наскільки селянське самоуправління було самостійним, привертає увагу той факт, що у питанні фінансового забезпечення селянських правлінь держава самоусунулася. Оп-

лата праці службовцям селянського апарату самоврядування покладалося повністю на селян. Громада не могла відмовитися платити своїм посадовцям, однак розмір видатків на зарплати визначався нею самою.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що вивчення питання фінансового становища селянських службовців досі не привертало особливої уваги науковців. Працівники волосних і сільських установ в історіографії традиційно сприймаються як такі ж селяни, що відрізнялися лише тим, що поєднували сільськогосподарську діяльність зі своєю службою. У правовому полі імперії вони не були державними чиновниками, мали такі ж права і обов'язки, за незначним винятками, як їхні односельчани. Однак де факто працівники волосних і сільських правлінь були найнижчою ланкою в імперській системі управління, повноваження покладені на них стосувалися ключових сфер функціонування держави, зокрема податкової, призовної, поліцейської, судової та інших. Таким чином, постає питання, чи була винагорода за службу для селянських службовців справедливою? Чи заробітна плата волосних працівників відповідала їхньому посадовому навантаженню?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія селянського самоврядування в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. представлена працями багатьох вітчизняних істориків. Зокрема, при вивченні проблеми дослідження автором опрацьовані роботи О. Ресента¹, Ю. Присяжнюка², О. Михайлюка³, В. Лозового⁴, О. Мельничука⁵, І. Верховцевої⁶, А. Касяна⁷. Проблему оплати праці службовців органів селянського самоврядування у Російській імперії вивчала І. Верховцева⁸. Вона зазначила, що видатки на заробітні плати були чи не найбільшою статтею витрат із «мирських» бюджетів. Подекуди виплати на утримування працівників могли перевищувати загальний обсяг податкових стягнень громади. Водночас, Ю. Присяжнюк вказував, що розмір оплати праці селянських службовців, зокрема виборних, був невисоким, тому селяни свідомо уникали призначення на посади в громадському управлінні⁹. А. Касян на прикладі окремих волостей правобережних губерній розглянув як коливалися розміри заробітних плат волосних старшин і писарів. Дослідником відзначено, що невисокий рівень утримування посадовців часто спонукав їх до неправомірного «заробітку»¹⁰.

Мета. Комплексно розглянути питання фінансового забезпечення працівників селянського самоврядування на зрізі ХІХ – ХХ ст. у губерніях Правобережної України, встановити співрозмірність заробітних плат із посадовим навантаженням, порівняти з рівнем доходів посадовців державних установ.

Виклад основного матеріалу. Утворене в результаті реформи 1861 р. селянське самоврядування відбувалося на двох рівнях, де першим можна вважати сільську громаду, а другим – волость. Остання як центральна адміністративно-територіальна одиниця складалася з певної кількості сільських громад. У

волосному центрі утворювався основний орган управління сільськими громадами – волосне правління. У волосне, як і в управління сільською громадою, працівників обирали з членів сільських громад, що належали до цієї волості. Водночас існував перелік посад, на які можна було робітників винаймати і не лише з середовища власних громад чи селянського стану. Так виборними були керівні посади волосного старшини, сільського старости, а також збирача податків, суддів. Наймали працівників у селянські адміністрації на писарські посади: писарів волосних, сільських, помічників писарів. Також по найму в волосні чи сільські правління винаймали різних робітників, таких як охоронців, сторожів, перевізників тощо. Очільник волості – старшина обирався на сході, він же очолював схід: скликав його, вносив пропозиції, роз'яснював положення та закони, циркуляри, контролював належне виконання службових обов'язків працівниками, завідував мирськими та податковими коштами. Важливою постаттю в селянському самоврядуванні вважався писар. Він займався діловодними справами установи, підпорядковувався старшині, однак фактично ставав керівником у тих структурах, де обрані посадовці були малограмотними і виконував більшість вище перерахованих функцій волосного старшини. Головним у сільському правлінні був староста, якого обирав сільський схід, чію постать схвалював волосний старшина чи мировий посередник. Також сільський схід призначав «кандидатів» (заступників – авт.) у сільські старости, які мали замінити керівника сільської громади у випадку хвороби чи смерті. Староста підпорядковувався волосному старшині, мировому посереднику, судовому слідчому, земській поліції й усім відомствам, що мали відношення до сільського управління та господарства. Зважаючи на це, кожен держав-

1 Ресент О. Соціальне життя в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 367–379.

2 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2007. 640 с.

3 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпро, 2007. 456 с.; Михайлюк О. Корупція в селянському середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Питання аграрної історії України*. Дніпро, 2018. С. 35–36.

4 Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський, 2008. 480 с.

5 Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття. Вінниця, 2001. 192 с.

6 Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Черкаси, 2018. 397 с.

7 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. 248 с.

8 Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Черкаси, 2018. С. 166.

9 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2007. С. 328.

10 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. С.116, С. 133–134.

ний посадовець стосовно до селянського старости відчував себе начальником, що часто проявлялось у зухвалій поведінці, цькуванні, рукоприкладстві. До сільських правлінь обирали збирача податків, до обов'язки якого входили: збір та облік податкових і мирських коштів, недосплат, зберігання і передача коштів у волость чи повітове казначейство, отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бірок чи інших знаків, що засвідчували сплату податків та інших зборів. Збирач податків передусім був підзвітний сільському сходу, повідомляв про збір коштів, кількість боржників. Кількість збирачів у волості чи сільській громаді залежала від чисельності населення. У малонаселених волостях збирач податків міг утримуватися лише при волосному правлінні як касир, а кошти йому поступали від сільських старост, які виконували функції збирачів податків у громадах. Подекуди при волостях запроваджувалися посади декількох збирачів податків, які самостійно вели збір та облік коштів, без залучення до справи сільських старост¹¹.

Незважаючи на обсяг робіт, які виконували працівники волосних і сільських правлінь, вони не належали до категорії державних чиновників. Вважалось, що державна служба була несумісна з діяльністю «податних станів», до яких належало селянство¹². Тому посадовці установ селянського самоврядування не мали переваг, якими користувалися їхні колеги на посадах у державних структурах управління. Заробітна плата їм виплачувалася не з державної казни, а з громадських бюджетів і, відповідно до «Положення про вихід селян з кріпацтва ...1861 р.», розмір виплат встановлювався рішенням громадського сходу, волосного чи сільського¹³.

За підрахунками Центрального статистичного комітету Російської імперії (1896 р.), наприкінці XIX ст. із бюджетів селянських громад видатки на заробітні плати працівникам становили 30 – 40% від загальних витрат. Узагальнивши дані по імперії, статисти визначили, що в середньому на рік отримували: волосний старшина – 180 руб., волосний писар – 240 – 360 руб., помічник волосного писаря – 30 руб., писар сільського правлін-

ня (там, де вони були) – 4 руб., сільський староста – не більше 33 руб. Майже 1/3 усіх сільських старост в імперії не отримувала винагороди за свою роботу, а виконували обов'язки як натуральну повинність. Насправді узагальнити розміри виплат селянським посадовцям складно, адже, як зазначали автори дослідження, в межах імперії ці показники сильно коливалися. Так, виплати волосним старшинам у столичних губерніях були вдвічі вищими від вказаного у статистичних даних показника і в середньому становили 420 руб. на рік. На окраїнах імперії, зокрема в білоруських та прибалтійських губерніях, старшини волостей отримували 70 – 100 руб. на рік¹⁴. Окрім цього, при аналізі заробітних плат працівників селянського самоврядування потрібно враховувати не лише віддаленість від центрів, а й зважати на розміри адміністративно-територіальних одиниць, чисельність домовласників і загальну кількість членів громади, обсяг землі якою вони володіли, наявну в громаді інфраструктуру, навіть природні ресурси та місце розташування громади. Адже кожен із перерахованих чинників безпосередньо впливав на обсяг роботи, яку мали виконувати працівники волосних і сільських правлінь, на наповнення селянського бюджету, а отже й на розмір заробітних плат службовців.

Служба в органах селянського самоврядування була не лише роботою, а й своєрідною повинністю, від якої обрані на посади члени сільської громади не мали права відмовитися. Таким чином, на окремих посадах службовці могли й не отримувати заробітну платню, а відбували її лише як натуральну повинність. Так, на розсуд громади безоплатно могли служити волосні судді, сільські старости, збирачі податків, соцькі та десяцькі (останні формально не належали до членів адміністрацій, але фактично підпорядковувалися селянському начальству). Посада очільника волості також була виборною і оплачуваною, принаймні автору не траплялися матеріали, де б волосний старшина не отримував винагороди за службу. Не виборною, а найманою законодавством визначили посаду волосного писаря, яка обов'язково оплачувалася, також

11 Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. : формування кадрового складу. *Український історичний журнал*. 2021. №3. С. 28–40.

12 Иванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи. Москва, 2010. С. 642.

13 Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. 19 февраля 1861.ПСЗРИ. Собр. 2-е. СПб., 1861. Т. 36. Ч. 1. №36657. Статья. 123. С. 159.

14 Яновський А. Мирские повинности. Энциклопедический Словарь Ф. А.Брокгауза и И. А.Ефрона. 1896. Т. XIX. С. 523–524. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

винаймалися помічники писаря, писарі сільських правлінь.

Ознайомившись із волосними бюджетами Київської, Подільської та Волинської губернії, з'ясуємо, що у другій половині ХІХ ст. волосний старшина отримував 200 рублів на рік, оплата писарської служби селянам коштувала дорожче, досить часто зарплата писаря перевищувала зарплату очільника волості вдвічі¹⁵. Така різниця зумовлювалася певним кадровим голодом, адже знайти грамотного діловода, який би зголосився працювати у селянській адміністрації, було не легко. Оскільки посада писаря належала до категорії найманих, то кандидатів на неї могли шукати й поза межами волосної громади і не з представників селянського стану. Писарів зацікавлювали не лише заробітною платою, для нього як немісцевій особі винаймали або надавали службове житло (часто житлові кімнати для писаря виділялися у волосному правлінні)¹⁶, окремо покривалися витрати на роз'їзди, канцелярію тощо.

Однак стверджувати, що усім писарям платили гідне утримання не можемо, адже зустрічаються випадки, коли сільські діловоди працювали за мізерні навіть для селянського самоврядування кошти. До прикладу, коли писар Малинського волосного правління Дубенського повіту Волинської волості у 1904 р. отримував 540 руб. на рік¹⁷, то писарю Юшкворізької волості Таращанського повіту Київської губернії платили 114 руб. 45 коп. на рік¹⁸. Спробуємо порівняти ці дві волості та встановити причину такої різниці в оплаті праці. Наприкінці ХІХ ст. Малинська волость складалася з чотирьох сільських громад, до її складу входило 17 поселень, в яких проживало 6844 осіб обох статей, нараховувалося 591 домогосподарств, кількість землі у власності членів громади складала 11 595 дес., що оброблялися, і 7 829 дес., що не підлягали обробітці, але могли використовуватися як пасовища чи лісові угіддя¹⁹. Порівняно з іншими волостями повіту, Малин-

ська волость була однією з заможніших. За кількістю землі, що давала прибуток, вона перебувала на рівні з Дубенською волостю Дубенського повіту. Водночас Юшкворізька волость складалася з семи сільських громад, восьми населених пунктів, де проживало 12 722 осіб, нараховувалося 1361 домогосподарств. Землі, що була придатна для обробітки і давала дохід селянам, нараховувалося 13 164 дес. та 5 058 дес. земель несільськогосподарського призначення²⁰. Отже, як бачимо, за показникам чисельності населення, кількості дворів (домогосподарств) та землі, якою розпоряджалися селяни, Малинська волость поступалася Юшкворізькій вдвічі. З цього випливає, що обсяг роботи волосного писаря Юшкворізької волості був вдвічі більший, ніж писаря Малинської, а оплата його праці – вдвічі меншою.

Але чому так? Спробуємо встановити, чи була Малинська громада заможніша, ніж Юшкворізької. Земля, що як основне джерело доходу селянина, перебувала в розпорядженні очільника сім'ї – домовласника, який володів двором і земельними наділом відповідно до визначених в уставних грамотах межах. Із цих господарств, окрім інших грошових повинностей, стягувався мирський збір – головне джерело наповнення мирського бюджету. Поділивши обсяг сільськогосподарської землі на кількість домогосподарств, отримуємо в Юшкворізькій волості на одне дворове господарство припадало – 9 дес. землі, а в Малинській волості – 19 дес. Ці дані дозволяють зробити висновок, що громади останньої були заможнішими. Звісно, ми не стверджуємо, що земля розподілялася між домогосподарствами порівно і кожна селянська сім'я Малинської волості розпоряджалася відрізком у 19 дес. У цих обрахунках необхідно зважати на те, що в одному домогосподарстві могло бути декілька сімей, спадкоємців домовласника, що дробили землю для окремого користування. Зважаючи на це, на початку ХХ ст. наділи землі на один

15 Там само.

16 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України), Ф. 442. Оп. 663. Сп. 71. Дело с циркулярами изданными губернаторами и другими подведомственными Киевскому генерал-губернатору лицами и учреждениями. 15 лютого 1910 – 12 січня 1911 рр. Арк. 54; ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 711. Сп. 538. Журнали заседаний губернского по крестьянским делам присутствия и акты обследования чиновниками губернских присутствий делопроизводства мировых съездов и мировых посредников. 1913–1919 рр. Арк. 3.

17 Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ, 1961. С. 72.

18 ЦДАК України, Ф.442. оп. 697. Сп. 312. По жалобе потомственного гражданина Петра Чижова на неудовлетворительное его жалованье по должности писаря Юшкворской волости. 9 жовтня 1898 – 24 липня 1902. Арк. 1–3.

19 Волости и важнейшие селения Европейской России : По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел. Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Вольнская, Подольская]. СПб.: Центр. статист. Комитет. Вип. 1885. С. 191.

20 Там само. С. 138.

селянський двір зменшилися до розмірів від 3,8 дес. у Подільській, 5,8 – у Київській, 7,9 у Волинській губерніях²¹. Швидше за все, в обох громадах земля розподілялася не рівномірно і незначний відсоток селянських сімей володіли більшими земельними наділами. Заможнішими ставали ті домогосподарства, що залишалися цілні й мали більше землі. У будь-якому разі більше землі на одне домогосподарство припадало у Малинській волості, ніж у Юшковорізькій, тому правильно припустити, що сільські громади першої загалом були заможніші й вони могли встановити вищий розмір мирського збору, ніж громади останньої. Керуючись цим, припускаємо, що перші затвердили вищу суму на утримування волосного керівництва, зокрема писаря, зважаючи на кращу фінансову спроможність, водночас не виключаємо й інші чинники, такі як особистісний фактор, вплив авторитету волосного старшини, писаря чи мирового посередника, що могли впливати на рішення громадського сходу про призначення платні селянським посадовцям.

Б. Миронов зазначив, що на початку ХХ ст. в Російській імперії загалом спостерігалось збільшення рівня заробітних плат волосних посадовців у 1,5 рази, але вони все ще залишалися невисокими²². Хоча, як бачимо з прикладу наведеного вище, суми на заробітні плати працівників селянських адміністрацій сильно різнилися й у першому випадку річний заробіток волосного писаря у розмірі 540 руб. був непоганим, порівняно з заробітком його колеги з того ж регіону, та все ж нижчим, ніж отримували посадовці, що утримувалися коштом державної скарбниці. Коректно буде порівняти дохід волосного писаря з утримуванням працівників канцелярії (писарів, діловодів) пересічних державних установ. Посади, які ми обирали для порівняння, відповідають тим функціям, які виконував волосний писар, оскільки писар при волості був і бухгалтером, і нотаріусом, і секретарем. До прикладу, особа на канцелярській посаді, що виконувала функцію бухгалтера та писаря, у середньому технічному навчальному закладі в м. Кам'янці-Подільському в 1902 р. отримувала на рік 480 руб. зарплати і 240

руб. так званих столових грошей, тобто загалом 720 руб. на рік²³. Діловоду окружної лікарні у тій ж губернії в 1900 р. платили 600 руб. зарплати та 400 руб. столових грошей, разом 1000 руб. на рік²⁴. Із цих даних бачимо, що працівник канцелярії у навчальному закладі отримував навіть меншу на 60 руб. заробітну плату, ніж писар Малинської волості, однак першому передбачалися окремі виплати столових грошей у розмірі 240 руб, що було суттєвою надбавкою, адже становило половину його річної платні. У такий спосіб з'ясуємо, що навіть у випадку, коли волосна громада була не найбільш бідна і платила волосному писарю, порівняно з іншими волостями, більшу заробітну плату, його дохід все рівно залишався меншим, ніж отримували його колеги на службі у різних державних установах.

Якщо зауважити, що писарська посада серед інших у волості була найвище оплачуваною, то стільки ж як він або й менше отримував волосний старшина і зовсім дріб'язок залишався на оплату збирачам податків, старостам та іншим, кому «пощастило» нести свою службу не в рахунок повинності, а за грошову винагороду.

Водночас чиновник найнижчого рангу, окрім фіксованої заробітної платні, відповідно до чину та посади, отримував низку доплат, зокрема так звані «квартирні» та «столові» гроші, також їм виплачували «підйомні» кошти при призначенні на посаду, сприяли в отриманні кредиту для побудови будинку чи для придбання власного житла, платили пенсію при виході у відставку²⁵.

Незважаючи на те, що утримування штату селянських адміністрацій здійснювалося зусиллями самих селян, губернське керівництво втручалось і вимагало пояснень у випадку зростання таких видатків. Так Києво-Васильківський з'їзд мирових посередників відверто зазначив, що збільшення заробітних плат для справедливих, оскільки навантаження на волосні управи зросло у зв'язку з розширенням їхньої сфери діяльності. Умансько-Звенигородський з'їзд мирових посередників відповів, що підвищення оплати праці волосних посадовців було добровіль-

21 Ресент О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття ХХ ст.). Київ, 2021. Кн. 2. С. 256.

22 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). СПб., 2003. Т. 1. С. 464.

23 Штат среднего восьмиклассного Технического Училища в городе Каменце-Подольском. ПСЗРИ. Собр. 3-ье. 1902. Т. 22. Ч. 2. (Штаты и табеля). №21083. С. 76.

24 Штат Винницкой окружной лечебницы для душевно-больных. ПСЗРИ. Собр. 3-ье. 1900. Т. 20. Ч. 2. (Штаты и табеля). №18090. С. 39–40.

25 Бармак М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.) Тернопіль, 2016. С. 187.

ним бажанням селян²⁶. Такою відповіддю мирові посередники водночас підкреслили, що питання утримування адміністрацій волосних і сільських громад формально не підлягало їхній юрисдикції. Звісно, селяни опиралися зростанню зарплат їхнім службовцям і скаржилися губернському керівництву. Так, у Ново-Чарторійській волості Волинської губернії члени волосного сходу відмовилися затверджувати бюджет із збільшеними виплатами для волосних посадовців, натомість селяни погодилися утримувати громадським коштом лише писаря, а інших службовців, на їхню думку, мала б утримувати держава, оскільки ті виконували функції, спрямовані передусім на забезпечення її інтересів²⁷. Ймовірно, що таке бачення ролі волосного писаря, порівняно з іншими працівниками волості, поділяли селяни не лише Ново-Чарторійської волості, однак не усім хліборобам вдавалося заявити про свої міркування чи побажання губернському керівництву.

Хоча волосні писарі, зазвичай, мали більшу оплату, ніж інші працівники управи, вона зовсім не покривала необхідних для проживання потреб. Для писаря зарплата була єдиним джерелом доходу, оскільки він, як правило, не мав можливості вести власне господарство, а у випадку призначення на службу писарем немісцевого селянина, ще й не мав власного житла і мусив облаштувати надану від громади або орендовану їй кімнату. На мізерну оплату писарі часто скаржилися мировим посередникам аби ті вплинули на старшину і волосний схід. Своєю чергою селяни намагалися скороти витрати громадських коштів, через що між членами волосного сходу та керівництвом, писарями зокрема, виникали конфлікти. Так, жителі Старо-Петрівської волості Київського повіту в 1900 р. скаржилися, що волосний писар самовільно взяв із каси правління доплату в розмірі 6 руб., однак мировий посередник підтримав його²⁸. Цим він не лише перевищив свої повноваження, а й не захистив право громади на розпорядження власним бюджетом. Тривалий процес оскарження встановленої оплати праці волосним пра-

цівникам відбувався в Горностайпільській волості Радомисльського повіту Київської губернії. У 1903 р. волосне керівництво хотіло затвердити річний мирський бюджет із таким розміром своєї оплати праці: волосному старшині – 200 руб., писарю – 600 руб., помічнику писаря – 300 руб, другому помічнику – 250 руб, третьому помічнику – 150 руб. При затвердженні розкладки був присутній мировий посередник, який втрутився в обговорення і наполіг, аби селяни її прийняли. Подальші звернення представників волосного сходу до губернського у селянських справах присутствія з проханням зменшити суми виплат працівникам не дали результату, керівництво не дозволило змінити вже затверджений документ і не покарало мирового посередника за вчинений тиск на учасників волосного сходу²⁹.

Окремою проблемою поставала відсутність пенсійного забезпечення для працівників селянських адміністрацій на випадок хвороби чи старості. На безоплатне лікування в установах, що перебували під опікою громадських попечительств, могли розраховувати лише сільські писарі, відповідно до циркуляру департаменту державного господарства від 22 грудня 1861 р³⁰. Усі інші працівники селянських адміністрацій залишалися практично не захищені на випадок хвороби чи старості, навіть писарі, лікування яким у разі складних захворювань не завжди могла забезпечити громадська лікарня. Опинившись у складних життєвих обставинах, деякі службовці зверталися за допомогою до губернського керівництва. Так, житель Уманського повіту Мойсей Багрив, що служив волосним писарем упродовж 30 років, із них 10 років у Київській і 20 – у Волинській губерніях, у зв'язку із поганим станом здоров'я залишив службу та повернувся на батьківщину. Для лікування серцево-судинної хвороби колишній волосний діловод потребував тривалої реабілітації в санаторії, на що він не мав коштів. Тож писар звернувся до Київського генерал-губернатора з проханням надати йому необхідну грошову допомогу. Прохач зазначив, що він завжди вважав

26 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 701. Сп. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. 11 жовтня 1901 – 28 січня 1902. Арк. 20–21.

27 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 711. Сп. 148. Об отказе Ново-Чарторийского волостного схода, Новоград Волынского уезда от ассигнования суммы на содержание волостного правления и школы в 1912 году. 18 квітня – 15 липня 1912. Арк. 1.

28 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 708. Сп.1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 2 січня – 29 грудня 1904. Арк.43.

29 Державний архів Київської області, Ф. 4. оп. 111. Сп. 73. От общества крестьян Горностайпольской волости Радомысльского уезда, по жалобе на неправильное составление раскладки на жалованье волостным и сельским должностным лицам. 22 січня – 19 березня 1903. Арк. 1–7.

30 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 770. Сп. 144. Циркуляры министерства внутренних дел за 1862 г. 1861–1863. Арк. 2.

себе відданим державним службовцем, адже на своїй посаді діловод забезпечував важливі сфери управління, зокрема він наголошував, що брав участь у роботі призовних комісій та військово-кінних дільниць. Писар скаржився, що, витративши своє здоров'я на службі, він не отримав ніякого забезпечення після її завершення – ні пенсійного, ні виплат на лікування. Незважаючи на те, що під час служби Мойсей Багрив двічі був нагороджений срібними медалями «за старанність», посадовець на схилі літ виявився державі непотрібним³¹. На жаль, наразі не вдалося встановити, чи отримав писар М. Багрив від губернатора допомогу на лікування, однак із його прохання зрозумілим залишається той факт, що для працівників селянського самоврядування, навіть для освічених діловодів, у державній управлінській системі не знайшлося ані місця, ані коштів.

У джерелах зустрічаємо підтвердження того, що мирові посередники підтримували селянських посадовців у їхньому праві на достойну заробітну плату, особливо зважаючи на той обсяг роботи, який останнім доводилося виконувати³². Також, як зазначив А. Касян, у питанні гідної оплати праці волосних писарів підтримувало й губернське керівництво³³. Однак «хорошу» справу центральне і губернське управління хотіло здійснювати коштом селян. Адже, коли діло дійшло до реальної підтримки владою волосних писарів, вона її не надала. Так, ініціативна група волосних писарів із Черкаського повіту Київської губернії 1906 р. звернулася до Міністерства внутрішніх справ із проханням поліпшити їхнє службове становище, а також розіслала заклики про підтримку їхнього звернення іншим волосним управам Правобережних губерній. У листі писарі та їхні помічники скаржилися на низьку заробітну плату та навантаження, яке їй не було еквівалентним. Писарі зазначили, що вони при безграмотності майже всього селянського населення, зокрема волосних і сільських керівників, забезпечували функціонування волосних установ і не користувалися правами державних службовців. Скаржників турбувала відсутність пенсійного забезпечення

на випадок старості чи інвалідності, а також досить хитке їхнє службове становище, яке фактично залежало від рішення волосного сходу. Вони просили при розгляді державного бюджету на наступний рік врахувати їхні потреби та прийняти закон, який би прирівняв службу волосних писарів до державної, що забезпечило б їм пенсію, заробітну плату й інші надбавки з державної скарбниці. Оплата, яку писарі вважали бажаною, мала б становити від 300 до 600 руб. на рік за умови забезпечення їх житлом, опаленням, витратами на службові роз'їзди; для помічника волосного писаря оплату передбачали в межах 300 – 420 руб. на рік, кількість їхніх штатних одиниць розраховувалася у співвідношенні один помічник на 300 домогосподарств (однак посади сільських писарів скасовувалися); призначення чи звільнення на посади волосних писарів мало відбуватися представником губернської влади на підставі вагомих аргументів, а найменування посад «волосний писар» та «помічник волосного писаря» пропонували замінити назвами «діловод волосного правління» та відповідно його помічник³⁴.

Київське губернське в селянських справах присутствіє відреагувало негативно на ініціативу волосних писарів і видало 17 лютого 1906 р. циркуляр, який забороняв будь-які незаконні зібрання та організації волосних писарів. Місцева влада застерегла їх надалі від звернень до міністерства і радила з усіма скаргами та пропозиціями звертатися до мирових посередників, аби ті озвучували їх на засіданнях губернського у селянських справах присутствія³⁵. Хоча звернення волосних писарів не дало бажаного їм результату та викликало лише негативну реакцію у губернського і повітового керівництва, волосні діловоди засвідчили своє уже давно заслужене право бути на державному забезпеченні та отримувати рівну з іншими діловодами заробітну плату. Очевидно, що заявити про свої права та внесок у державне управління волосних писарів надихнули віяння революції 1905 – 1907 рр., рушійною силою якої виступило селянство, яке вони представляли.

31 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 707. Сп. 42. Дело с бумагами не требующими дальнейшего производства. 4 січня – 19 грудня 1908. Арк. 112.

32 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 701. Сп. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. 11 жовтня 1901 – 28 січня 1902. Арк. 20–21.

33 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. С. 133.

34 ЦДІАК України, Ф. 442. оп. 704. Сп. 356. По ходатайству волостных писарей и их помощников об улучшении их служебного положения. 16 грудня 1905 – 8 березня 1906. Арк. 2.

35 Там само. Арк. 7.

Висновки. Формуючи апарат селянського самоврядування, законодавець переклав його фінансове утримування на селян. Незважаючи на дефіцит кваліфікованих кадрів і відсутність будь-яких дотацій із державного бюджету, новоутворені структури селянського самоуправління впродовж двох десятиліть пристосувалися і наприкінці ХІХ ст. уже становили невід’ємну ланку імперського апарату управління. Селянські службовці брали участь у забезпеченні роботи таких стратегічних для держави служб, як фіскальної, судової, призовної, поліцейської, пенітенціарної. Так, обрані з середовища селян посадовці збирали податки, стягували недосплати, вели облік заборгованості, формували суд, вели судові засідання і його діловодство, вели облік військовозовов’язаних осіб, сприяли у призові та мобілізації членів громади, виконували поліцейські функції й організували супровід і тимчасове утримування арештантів як членів власної громади, так і при етапуванні в’язнів через територію їхньої волості, організували виконання низки повинностей на користь армії. Утримування апарату селянського самоврядування, зазвичай, було найбільшою статтею видатків із громадського бюджету. Серед працівників селянських адміністрацій найбільше отримували заробітної плати волосний писар, стільки ж як йому або й менше нараховували очільнику волості – волосному старшині. Працівники на посадах збирача податків, сільського старости, волосних суддів могли отримувати гроші за свою працю або нести службу безоплатно як натуральну повинність. Розмір виплат встановлювався на розсуд громади під

час зібрання (сходу) та затверджувався у річному бюджеті волості. Зважаючи на низьку платоспроможність селянського стану загалом, чиє фінансове становище ускладнював податковий тягар разом із викупними платежами, селяни не могли платити належне утримання для працівників селянської адміністрації. Очевидно, що заробіток волосного працівника, зокрема представників керівного складу, не був співрозмірний тому посадовому навантаженню, яке вони виконували. Селяни, які загалом виступали проти зростання виплат волосним службовцям, подекуди зазначали, що для їхніх потреб достатньо оплачувати лише послуги писаря, діяльність інших працівників селянських адміністрацій, на їхню думку, мала оплачувати держава, оскільки ті працювали на виконання її запитів. Справедливо зазначити, що представники волосних адміністрацій заявляли про свої права і клопотали перед губернським керівництвом про необхідність включити їх до складу державних службовців, забезпечити утримування з державної скарбниці, надати пенсійне забезпечення тощо. Однак доля дрібних службовців – працівників установ селянського самоврядування мало хвилювала високопосадовців, оплата їхньої праці так і не стала предметом обговорення навіть на губернському рівні. Максимум на що могли розраховувати працівники селянського самоврядування – це або на лояльність громади, або на підтримку мирового посередника, що міг шляхом тиску вплинути на волосний схід і його рішення щодо витрат на заробітні плати працівників.

References:

1. Barmak, M. (2016). Formuvannia rosiiskoi imperiskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainiyskikh zemliakh (XVIII – XIX st.). [The formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII-XIX centuries)]. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Bondarevskiy, A. (1961). Volosne upravlinnia ta stanovyshe selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku. [Vlost administration and situation of peasants in Ukraine after the 1861 reform]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Verkhovtseva, I. (2018). Mizh korporativnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th–early 20th centuries)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Ivanova, N., Zheltova, V. (2010). Soslovoe obshchestvo Rossiiskoi imperii. [Class society of the Russian Empire]. Moskva. [in Russian].
5. Kasian, A. (2017). Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861 – 1917 rr.). [Vlost administration in Right Bank Ukraine (1861–1917)]. *Candidat's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Lozoviy, V. (2008). Ahrarna revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.). [The agrarian revolution in

Trans-Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to the authorities during the time of the Central Rada (March 1917 - April 1918). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

7. Melnychuk, K. (2021). Selianske samovriaduvannia na Pravoberezhzhi Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. : formuvannia kadrovoho skladu. [Peasant self-government on the Right Bank of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries: the problem of personnel formation]. [*Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*]. [*Ukrainian Historical Journal*]. Kyiv: TOV «DIA». №3. [in Ukrainian].

8. Melnychuk, O. (2001). Administratyvnyi aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u druhii polovyni XIX stolittia. [Administrative apparatus and local self-government in Podillya in the second half of the 19th century]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

9. Mironov, B. (2003). Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). [Social history of Russia during the empire period (18th–early 20th centuries)]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

10. Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipro. [in Ukrainian].

11. Mykhailiuk, O. (2018). Koruptsiia v selianskomu seredovyshchi kintsia XIX – pochatku XX st. [Corruption in the peasant environment of the late 19th and early 20th centuries]. [Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy]. [Issues of agrarian history of Ukraine]. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].

12. Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century]. Cherkasy. [in Ukrainian].

13. Reient, O. (2006). Sotsialne zhyttia v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Istoriiia ukrainskoho selianstva. [Social life in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries], Kyiv, 1. [in Ukrainian].

14. Reient, O. (2021). Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.). [Socio-economic and political transformations in Ukraine (the end of the 18th - the first decades of the 20th century)]. *Narys v 2-kh knyhakh. Kn. 2.* [Essay in 2 books. Book 2.]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.11.2023